

Şİİ HADİS *

Etan KOHLBERG (**)

Çev.: M. Ali BÜYÜKKARA (***)

Tedvin ve Rivayet

Şiî hadisin bağımsız bir temel üzerinde ortaya çıkışı, zaman olarak II / VIII. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanmaktadır. Hz. Muhammed'in halefinin kim olacağı hususundaki siyasi ve dini ağırlıklı ihtilafdan kaynaklanan Şiîler ile Şiî olmayanlar arasındaki ayrılık, bu zamana kadar kanlı savaflara ve acımasız baskılara neden olmuştur. Hemen hemen bütün Şiîler, Ali b. Ebî Tâlib'e karşı sınırsız bir takdir duygusu içindeydiler. Bu takdir hissi, Ali b. Ebî Tâlib'in Hz. Peygamber'in ölümünden sonra tek meşru devlet başkanı olması kanaatinin ve Ali'den sonraki bütün meşru yöneticilerin onun soyundan gelenler arasından çıkacağı inancının bir tezahürüydü. Bu meşruiyetçi iddia, Ali'nin oğlu Hüseyin ve maiyetinin Kerbela'daki şehadetleri (Muharrem, 61/Ekim, 680) ile birlikte daha bir kuvvet kazandı. Fakat Şiîlik, bu birleştirici faktörlerin yanında, bünyesinde ortaya çıkan birçok bölünme ve hizipleşmenin tehdidi ile de karşı karşıya kaldı. Zeydiyye mezhebinin öncülerinin de içinde bulunduğu bazı Şiîler, baştaki Emevi idaresini devirmek için silahlı bir mücadeleye girişmek gerektiğine inanıyorlardı. Bu Şiîler, Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib'in torunu olan Zeyd b. Ali'nin liderliği altında birleştiler. Fakat Zeyd, kısa bir süre içinde mağlup oldu ve öldürüldü (122/740). Şiîler ayrıca Abbasiler tarafından da silahlandırıldılar ve Emevi idaresinin devrilmesinde önemli bir rol oynadılar. Bunlardan başka, daha sonraki nesiller tarafından aşağılayıcı bir tarzda "aşınlar" (*gulât*) ifadesiyle işaret edilen, Ali'yi tanrılaştırmaya meyilli ve bazen hulûl ve tenâsuh fikirlerini de inançları arasına ekleyen çeşitli gruplar da Şiîler arasında bulunuyordu. Ancak, ile-

*) "Şiî Hadith" başlıklı bu makale, *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, ed.: A.F.L. Beeston, T.M. Johnstone, R.B. Serjeant, G.R. Smith, (Cambridge 1983), içinde 12. bölüm olarak 299-307 sayfaları arasında yayınlanmıştır. Etan Kohlberg bu makaleyi, içinde İmâmiyye Şiîliği hakkındaki yayınlanmış makalelerini bir araya getirdiği *Belief and Law in Imâmî Shi'ism*, (Hampshire 1991), isimli kitabına dahil etmemiştir.

**) Prof.Dr. Etan Kohlberg Kudüs'teki Hebrew University'de öğretim üyesidir.

**) Yard.Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Ü. İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi.

ride en büyük ve en önemli Şîî mezhebini tesis edecek olan grup, bütün Şîîler için de en pasifiydi. Bu mezhep günümüzde İmâmî, Ca'ferî veya İsnâ'aşerî Şîa olarak bilinmektedir (bu mezhebe makalede sadece Şîa ismi ile işaret edilecektir). Çevresinde sadık bir bağlılar halkası bulunan beşinci Şîî imam Muhammed b. Ali el-Bâkır (ö. 114/732 veya 117/735) ile oğlu altıncı imam Cafer es-Sâdık (ö.148/765), bu mezhebin göze çarpan ilk liderleriydi. İslam dünyasının büyük çaptaki siyasi ve askeri ayaklanmalar ile sarsıldığı bir dönemde, Medine'de diğer bölgelere göre nisbi bir sükunet içinde yaşamakta olan bu liderler, bazı değişikliklerle günümüze kadar ulaşmış olan Şîa kaynaklı doktrinlerini geliştirme uğraşı içindeydiler.

Hz. Peygamber'in ölümünden sonra İslam'daki otoritenin kaynağının ne olduğu problemi, Şîî öğretiyi Sünni inanç sisteminden farklı kılan başlıca husus olmuştur. Bu mesele, yapısal olarak Şîayı doğrudan ilgilendirmektedir. Sünni İslam'da, Hz. Peygamber'in sözlerinin sonraki nesillere aktarımı işlemi içinde sahâbeye öncelikli bir rol biçilmektedir. Bu nedenle bir Sünni *isnâd*, Hz. Peygamber'den hadisi nakletmiş olan sahâbîye dayanmak zorundadır. Fakat Sünnilerce hayli hürmet gören bir çok sahâbî, Şîîlerin gözünde birkaç istisna dışında ilk üç halifenin gayrimeşru yönetimine rıza göstermiş veya aktif olarak destek vermiş kimselerdir. Bundan dolayı Şîî usulcüler, sahâbenin dinî ve ahlakî kusurları konusunda farklı farklı görüş bildirirler de, sahâbenin güvenilir râviler olmadıkları hususunda hepsi aynı kanaate sahiptirler.

Ayrıca, imâmete dair Şîî doktrinini tekamülü ile birlikte imam hakkındaki ilk dogma da teşekkül etti. Buna göre, kendisine en yüksek dini otoritenin tevdi edildiği imam, sınırsız bir ilim ile bilfiil donatılmış olup, Allah'ın zâtî ve kat'î emri ile imâmet makamına tayin edilmiştir. Bunlarla birlikte o, günah ve hatalardan ilahi kaynaklı bir kuvvet ile korunmuş bir tabiata sahiptir (*ma'sûm*). Diğer taraftan sahâbîler, kendilerine Ali karşıtı çirkin motifler atfedilmese bile, her zaman hataya düşme ihtimali olan fani kişilerdir. Noksan ilimleri ve sık sık yaptıkları yargı hataları, iktidar için ileri sürdükleri bütün hak iddialarından onları mahrum bırakmaktadır. Şîaya ait eserlerde bu son husus, değişik münasebetlerde Ömer b. Hattâb'ın kendisinin bilmediği hukuki konularda Ali'nin fikrine başvurmayla mecbur kalması örnek verilerek sık sık gündeme getirilmektedir.

Şîî hadiste, sahâbenin Hz. Muhammed'den rivayet eden râviler olarak yer aldığı örnekler mevcuttur. Bu durum birinci olarak, imama tercihen bir sahâbînin kaynaklığını kabul eder görünmeye mecbur kalındığında takiiye tezahürü olarak vuku bulur. İkinci olarak ise, özellikle Sünnilere karşı polemik içeren eserlerde, Şîa karşıtı olduğu aleni olan bir sahâbînin rivayet ettiği bir Şîî prensip, ikna edici kabiliyetle bir delil olarak Sünni rakiplere karşı kullanılacağı zaman vuku bulur. Fakat Şîî ri-

vayetlerin büyük bölümü, Hz. Peygamber veya imam tarafından yapılan bir beyanın kaydı şeklindedir (Peygamber ve imam kaynak olarak aynı mertebededirler) ve bu beyan sonraki nesillere her imamın kendi ashâbı tarafından nakledilir. Sözü edilen bu ashâbın isimleri, genellikle kısa biyografik notlar halinde ilk döneme ait Şîî tabakat kitaplarında bulunmaktadır.

Elimizde mevcut ilk Şîî kaynaklar, *usûl* (tekil:*asl*) olarak bilinen hadis koleksiyonlarıdır. Asl , farklı türde bir hadis koleksiyonudur: *Kütüb* (tekil: *kitâb*) olarak bilinen diğer hadis koleksiyonlarının aksine asl, sadece imamdan işitilen sözlerin ilk defa olmak üzere yazılımına hasredilmiş çalışmalardır. Bir *asl*'ın müellifi bazı durumlarda, doğrudan imamdan işittiği hadisleri rivayet eder. Diğer durumlarda ise, imamdan duyduklarını nakleden başka bir muhaddisin rivayetlerine itimat eder. Üzerinde yapılan birçok tashih çalışması sonrası sağlam kalmayı başarabilmiş olan *Kitâbu Süleym b. Kays*, bir *asl* olarak mütalaa edilen meşhur bir kitaptır. *Kitâbu's-Sakîfe* ismi ile de bilinen bu eserin müellifinin, Emevilerin Irak valisi Haccâc b. Yusuf'un yönetimi sırasında (75-95 / 694-714) vefat eden Ali yanlısı Süleym b. Kays el-Hilâlî el-mirî olduğu ileri sürülmektedir. Meşhur Şîî biyograf İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 veya 388//998), ilk Şîî çalışma olarak bu esere işaret etmektedir. Fakat daha sonra gelen Şîî yazarlar, kitabın söz konusu müellife nispeti hakkında şüphelerini izhar etmişler (Goldziher de bu şüpheyi paylaşmaktadır) ve içlerinden bazıları açıkça kitabın sahte olduğunu savunmuşlardır.

Asl ların sayısı genellikle 400 olarak verilmektedir (bu nedenle bu eserlerin tümüne Şîî kitaplarda *el-Usûlü'l-erbe'u mi'e*, "dört yüz asl" denilmektedir). Bunlardan sadece yazma halinde olan onüçünün günümüze kadar ulaştığı bilinmektedir. *Usûl* eserlerinin tedvini, onbirinci imam Hasan el-Askerî (ö.260/873)'nin ölümüne kadar devam etse de, *Asl* ların çoğu Cafer es-Sâdik'in ashabına nispet edilmektedir. Günümüze ulaşan *Asl* lar, itikadi, hukuki ve tarihi rivayetler ile kıssa veya polemik tarzındaki haberleri ihtiva etmektedirler. Bu eserlerin muhtevası, Ehl-i Beyt ve imamlarını yüceltmek ve onların düşmanlarını karalamak şeklindeki belli başlı Şîîliğe özgü karakterleri yansıtmaktadır. Şîî fikhın bağımsız kimliğinin öne çıkarılması ve Hz. Muhammed'in sunduğu mesajın yegane temsilcisinin temel Şîî inancı olduğu fikrinin vurgulanması, muhtevadaki eğilimi gösteren diğer hususlardır. Sonraki bir safhada birçok *asl*, *cevâmi'* olarak adlandırılan daha kapsamlı kitaplar içinde bir araya getirildi. Söz konusu *câmi'* ler, daha sonraki müellifler tarafından kaleme alınan mütetekamil Şîî çalışmaların kaynakları oldular.

İslam dünyasının değişik coğrafyalarında bulunan Şîî alimler, fevkalade bir çalışmayla Şîî rivayetleri toplayıp yazıya geçirdiler. III/IX. yüzyılda Kum şehri, en şöhretli ilim merkezi olarak Kufe'nin yerine geçti. Şîî alimler çoğu zaman, sahih riva-

yetlere ulaşmak amacıyla Sünni çağdaşları gibi uzun seyahatlere çıktılar. Onları meşgul eden diğer bir iş, eldeki hadisler içinde mevcut olan şüpheli malzemenin ayıklanmasıydı. Bu iş genellikle, hadis senetlerinin ciddi bir tenkit ve tetkike tabi tutulması sonucu, isnâdında bir veya birden fazla güvenilir râvinin olduğu hadise "zayıf" sıfatı verilmesi suretiyle yapılmaktaydı. Güvenilmezlik, Şîanın gözünde genellikle dinî sapma ile eş anlamlıydı. Bu nedenle çok sayıda râvî, *vakf* (belirli bir imamda "durarak" imamların sayısını onikiye çıkartmamak), *guluu* ("aşırılık") veya *nasb* ("Şîa düşmanlığı", Sünnilere küçültücü tarzda atfedilen bir vasıf) ile itham edilmişti.

Şîanın İslamın ilk üçyüz yılı içinde hadis ilmi üzerinde yoğunlaşmasının nedenlerinden bir tanesi, Şîa'nın kültürel mirasının muhafaza edilerek yaygınlaştırılmasına duyulan ihtiyaçtır. Diğer taraftan bu yoğunlaşma, belkide Şîa içindeki dinî hiyerarşik yapılanmanın doğurduğu tabii bir sonuçtu. Şîî toplum içindeki bağımsız entellektüel gayretler, imamet teorisinin henüz oturmuş ve genel kabul görmüş bir doktrin haline gelmediği bir dönemde nisbi bir serbestlik içinde gerçekleşti. Gerçekten, Hişam b. Hakem (ö. 179/795-6) ve çağdaşı Mümin ("Şeytan") et-Tâk gibi önemli şahsiyetlerin biyografileri ve yazdıkları kitapların isimleri göz önüne alındığında, Emevilerin son dönemleri ile Abbasilerin ilk dönemlerinde gündemi işgal eden usul ve kelim ile ilgili problemlerin özgür bir ortamda tartışıldığı açık olarak görülmektedir. Fakat en yüksek otoritenin imamda olduğu hususundaki gittikçe kökleşen inanç, hoşgörü ile karşılanabilecek düşünce farklılıklarını tedricî bir biçimde sınırlamaya başladı. Bu gelişme ile birlikte, sadık Şîî müelliflerin kaleminden çıkan her şeyin, imamın onayından geçtiği şeklinde genel bir kanaat hasıl oldu. Aslında imamın tek kaynaklığını yansıtmaya gereken hadis, söz konusu nedenlerle, Şîî ulemanın geniş ölçüde özgürce kalem oynattığı tek alan olarak varlığını sürdürdü.

İki önemli hadise sonucunda olayların seyri tamamen değişti. Bunlardan birincisi, onikinci imamın 260/874 veya 264/878'de kaybolmasıydı. Kayboluşundan sonra onikinci imam, Şîa inancına göre, birbirinin yerine geçen dört *suferâ* (tekil:sefir, "elçi", "vekil") tarafından Şîî toplum içinde temsil edildi. Bu devir "Küçük Gaybet" (*el-gaybetü' s-sügrâ*) olarak bilinmektedir. Bu dönemi, 329/942 yılında başlayan "Büyük Gaybet" (*el-gaybetü'l-kübrâ*) takip etti. Söz konusu dönemde, imamın doğrudan bir vekili artık yeryüzünde yoktu. Mehdi'nin yeniden ortaya çıkmasına kadar sürecek olan "Büyük Gaybet" döneminde Şîî toplumun dinî liderliği, ulemanın elinde bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, şimdiye kadar bütün önemli meselelerin kendisine havale edildiği en yüksek dinî otorite¹, IV/X. yüzyıldan itibaren

1) Fakat sonraki imamların, sahip oldukları otoritenin ilmi kaynaklık yönünü gerçekten kullanıp kullanmadıkları, üzerinde tartışılan bir konudur.

Şiî ulema için artık yoktu. Bu gerçek, Şiî liderliğe yepyeni bir sorumluluk yükledi ve entellektüel sahadaki Şiî faaliyetlere büyük bir hız kazandırdı. Diğer bir önemli hadise olan Şiî Büveyhî hanedanının Abbasi imparatorluğunun merkezinde iktidarı ele geçirmesi, söz konusu Şiî faaliyetlere ayrı bir güç kattı. Büveyhî döneminde (334-447/945-1055) Şiîler, daha önce hiç karşılaşmadıkları ve gelecek yüzyıllarda da bir daha karşılaşmayacakları özgür bir ortam içinde görüşlerini açıklayabiliyorlardı. Şiî faaliyetlerin merkezîyetinin ilk önce Kum'dan Rey şehrine, oradan da Bağdat'a geçmesinin bu dönemde gerçekleşmesi, bu bakımdan süpriz değildir. Bağdat, bu dönemde Şiî öğretimin merkezi haline geldi.

İyiliksever bir rejimin himayesinde ve bir imamın kanaatine uyma mecburiyetinden uzak bir ortamda² Şiî ulema, fikir ve ifade hürriyetinin açtığı geniş yolda artık özgürce ilerliyordu. Şiî edebiyat sahası, hukuk, usul, kelam, tarih, edeb ve diğer dallarda yapılan çalışmalarla daha da zenginleştirildi. Bu yeni çalışmalar, eskilerine göre daha liberal bir çizgideydi ve açık bir şekilde yazarlarının damgasını taşıyordu. Hadis, bu devrede de ilk dönemlerdeki önemini büyük ölçüde korudu. Fakat şimdi hadis, kendi başına bir gaye olarak tahsil edilecek bir konumda görülmemekteydi. Artık hadis, üzerine bir fikrin bina edileceği bir delil olarak ele alınmaktaydı. Buna ilaveten, Mu'tezile'nin Şiî düşünceye gittikçe artan orandaki etkisinin bir sonucu olarak, Kur'an ve hadis, kıyas ile bir öncelik yarışına girmek zorunda kaldı. Şekî isnad testini başarıyla geçen her hadisi doğrudan doğruya usul veya hukukta bağlayıcı bir delil olarak görmek, kıyasın önemine vurgu yapan Şiî ulemanın gözünde bir hata idi. Usûlîler (veya Müctehitler) olarak bilinen bu müelliflerin çoğu, Büveyhî döneminde yaşamış önde gelen şahsiyetlerdir. Söz konusu Usûlîler, genellikle hadis ağırlıklı düşünen Ahbârîlerin muhalifleriydiler. Ahbârîlere göre, sahih olarak kabul edilen her rivayet, hukuk sahasında meşru bir kaynaktır. Bu iki fikir okulu arasındaki ayrılığın ortaya çıkışı, zaman olarak imamın kayboluşunu takip eden döneme kadar uzatılabilir. Bu mücadele, Safevî döneminde tekrar alevlenmiş ve XVIII. yüzyılda Usûlîlerin zaferiyle sona ermiştir.

Büveyhîler dönemi, Şiî hadis tarihi açısından esaslı bir öneme sahiptir. Usûlîler ve Ahbârîler, elverişli bir siyasi ve manevi iklimin de etkisiyle büyük hadis külliyatlarını oluşturmayı bu dönemde gerçekleştirdiler.

2) Bu iki etken, Cahen'in (*Enc. of Islam*, 2nd ed., "Buwayhids" makalesinde) ifade ettiği gibi birbiriy-le tamamen ilgisiz etkenler olmayabilir. Gerçekte Şiîler, imamın kaybolması ile birlikte, Abbasi sultanı tarafından temsil edilen dünyevi iktidarı zımnen tanımış oldular ve bu durum sonucunda Abbasi yönetiminin Şi'a'ya olan tutumu daha da yumuşadı.

Şîî Hadis Külliyyatının Tanıtımı

Hadis, diğer edebî şekillere nazaran Şîî bilinçte daha kuvvetli bir yere sahip olmuştur. Şîîler, çevrelerine karşı olan tutumlarını hadis sayesinde ifade ettiler. Yine onlar, adet ve inançlarını hadis yoluyla ortaya koydular ve bağımsız kimliklerini hadisi kullanarak gösterdiler. Hadis, Şîîlerin en eski edebî faaliyet alanı olmasına rağmen, daha sonraki nesiller için de merkezi bir öneme sahip olmayı sürdürdü. Elimizde mevcut bütün deliller, tüm Şîî hadis koleksiyonunun "Büyük Gaybet" dönemine kadar oluştuğunu göstermektedir. Bugün daha geç dönemlere ait kaynaklarda bulabildiğimiz rivayetler, imamlar döneminde mevcut olan eski hadis malzemesinin güvenilir taklitlerinden başka şeyler değildir. Kaybolmaktan kurtulan Şîî hadislerin pek çoğu, Büveyhî döneminde yaşayan Şîî ulema tarafından geliştirilmiş sistemli bir form içinde bize kadar ulaştı. Bu alimler, ellerindeki malzemeleri tasnif etmek ve böylelikle onları daha çok yararlanılabilir şekle getirmek istiyorlardı. Bu gayeye matuf olarak alimler, eski koleksiyonlardaki (*el-Usûlü'l-erbe'u mi'e*) hadisleri birbirinden ayırarak, her hadisi çeşitli kitapların içinde konusuna göre tasnife tabi tuttular. Bu işlem, orjinal şekilleriyle ilk koleksiyonların, sahip oldukları güzide mevkilerini tedricî olarak kaybetmeleri ve ihmal edilmiş bir konuma itilmeleri anlamına geliyordu. Aynı zaman içinde söz konusu alimler tarafından yürütülen büyük telif çalışmalarının bir sonucu olarak, Şîî hadis külliyyatı kesin ve son şeklini aldı.

İmamların fazilet ve imtiyazları hakkındaki çalışmalar, Şîî hadis müdevvenâtı içinde özel bir yer tutmaktadır. Muhammed b. Hasan es-Saffâr el-Kummî (ö.290/903)'nin *Besâirü'd-Derecât* isimli eseri, bu türdeki ilk çalışmalardan bir tanesidir³. Bu eser, iki ayrı metin halinde elimizde bulunmaktadır. Bunlardan birisi diğerinin muhtasar şekli olabilir. Bir Şîî rivayete göre es-Saffâr, *Besâir'e* dahil ettiği birçok hadisi, Hz. Peygamber'in Ali'ye imlâ ettirdiği bir vesika (*sahîfe*)'dan aynen ıktibas etmiştir. *Besâir'de* bulunan hadislerin birçoğu, Ebû Cafer Muhammed b. Yakub el-Kulîni (veya el-Küleynî) (ö.329/941) tarafından *el-Usûl mine'l-Kâfi* içinde bir araya getirildi. İmamet doktrininin tamamı, bu büyük eserin iki cildi içinde, çok sayıda hadisin kapsamı dahilinde ortaya konulmaktadır. Söz konusu hadisler, bir imanın gerekliliği, sahih bir iman için bir imama tabi olmanın zarureti, imamların bilgisi gibi konular ile alakalıdır. Bunlar ve diğer benzer hadisler, Ebû Cafer Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyhi (veya Bâbüye) (ö.381/991)'nin *el-'İtikâdâtü'l-İmâmiyye*'si gibi imamet üzerine yazılmış kelâmî kitaplarda da nakledilmektedir. Mu'tezilî kadı Abdülcebbar b. Ahmed (ö.415/1025)'in Şîî karşıtı görüşleri ihtiva eden ima-

3) Bu bölümde ismi geçen bütün eserler, bazı taşbasması fakat çoğu matbu olmak üzere yayınlanmış bulunmaktadır. Bu baskılar, Irak ve İran alimlerinin yakın zamandaki büyük gayretleriyle ortaya çıkmıştır.

met hakkındaki eserine cevap olarak Ali b. Hüseyin eş-Şerif el-Murtazâ (ö.436/1044) tarafından kaleme alınan *eş-Şâfi fi'l-İmâme* isimli kitapta, el-İtikâdât'daki kadar olmasa bile yine de benzer hadisleri çokca bulmak mümkündür. Ebû Cafer Muhammed b. Hasan et-Tûsî (ö.460/1067), *eş-Şâfi'yi Telhîsü's-Şâfi* ismi ile ihtisar etmiştir.

Muhtevasında imamet müessesesinin özel konumunun öne çıkarıldığı hadislere ilaveten, Hz. Peygamber'in, imamlardan birisinin kat'i olarak imamete tayinine işaret eden söz ve fiillerine atıfta bulunan ve bu imamların liderlik haklarına vurgu yapan pek çok rivayet de Şif hadis edebiyatı içinde yer almaktadır. Şif imamların birincisi olan Ali'nin faziletleri ve liderlik hakkı, çok sayıdaki rivayetin başlıca konusunu oluşturmaktadır. Bu rivayetler genellikle *Hasâis*, *Menâkib* veya *Fedâilü Ali* isimli çalışmalar içinde tasnife tabi tutulmaktadır. Bu türde hazırlanmış çalışmalar arasında, Muhammed b. Hüseyin eş-Şerif er-Radî (ö.406/1015)'nin *Hasâisü Emîri'l-Mü'minîn* kitabını burada zikredebiliriz. (Aynı adı taşıyan diğer bir eser, Sünni müellif Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Neseî (ö.303/916) tarafından kaleme alınmıştır. Neseî, Ali'nin faziletlerine dair rivayetleri bir araya getiren Şif olmayan birçok muellifden sadece bir tanesidir). Ali'nin Şif bakış açısıyla ortaya koyulan biyografisi, meşhur alim, usulcü ve kelimci Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân eş-Şeyh el-Müfid (ö.413/1022)'e ait *Kitâbü'l-İrşâd fi Ma'rifeti Huceccillâh ale'l-İbâd* isimli kitapta en hacimli bölümü oluşturmaktadır. El-Müfid, *Kitâbü'l-Cemel* veya *en-Nasra fi Harbi'l-Basra* isimleri ile tanınan kitabın da müellifidir. Bu kitap, Ali ve ordusu ile Ayşe, Talha, Zübeyr ve taraftarlarının savaştığı Cemel Vak'ası (Cemaziyevvel, 36/ Kasım, 656) ile ilgili Şif rivayetleri içermektedir. Ali'ye nispet edilen sözlerden oluşan muazzam edebiyat, *Nehcül-Belâğa* isimli eseri de ihtiva etmektedir. Bu kitabın müellifinin Şerif er-Radî olduğu tahmin edilmektedir. Ali'nin haklarını savunan hadisler, el-Müfid'in *el-İhtisâs*'i veya Ebû Mansûr Ahmed b. Ali et-Tabersî'nin (ö. VI/XII. yüzyılın başı) *el-İhticâc alâ Ehli'l-Lecâc*'i gibi genellikle polemik içeren Sünni karşıtı eserlerde takdim edilmektedir.

İbn Bâbeveyhi'nin *Uyûnu Ahbârî'r-Rızâ* isimli kitabı, sadece bir imama ithaf edilen biyografi çalışmalarının en meşhurlarındandır. *Uyûn*, Şif edebiyatta Ebû'l-Hasan es-Sânî olarak tanınan sekizinci imam Ali b. Musa er-Rıza (ö.203/818) hakkında hazırlanmış bir eserdir. İbn Bâbeveyhi kitabında, Rıza'nın birçok sözünü nakletmesinin yanında, Rıza ile Abbasi halifesi Me'mun (198-218/813-833) arasındaki ilişkinin Şif yorumunu da vermektedir.

Birçok hadiste, meşru imamların sayısının oniki olduğu vurgulanmaktadır. Bu çeşit hadisler, sadece Sünnilere karşı değil, İmâmî olmayan Zeydî ve İsmailî Şiilere karşı da kullanılmaktadır. *Kifâyetü'l-Eser fi'n-Nusûs ale'l-Eimmeti'l-İsnâ Aşer*

("Oniki imamın imamete tayinleri hakkında yeterli miktardaki rivayet"), bu türden hadisleri bir araya toplayan kitaplara tipik bir örnektir. Birçok Şii alim, İbn Bâbeveyhi'nin talebesi Ali b. Muhammed b. Ali el-Hazzâz er-Râzî (ö.381/991)'nin bu kitabın müellifi olduğuna inanmaktadır. İmamların sayısının şüpheye yer bırakmayacak şekilde oniki olduğunun bu şekilde ortaya konulması gerekiyordu. Fakat bundan başka, onikinci imamın gaybeti ve gelecekteki dönüşünün de Allah tarafından karara bağlandığı ve bu hususun Hz. Muhammed ve imamlar tarafından bildirildiği açıkça gösterilmeliydi. İşte bu konulardaki rivayetleri bir araya getiren en meşhur üç eser, İbn Bâbeveyhi'nin *İkmâlü (Kemâlü)'d-Din ve İtmâmü (Temâmü)'n-Ni'me'si*, el-Kulîni'nin talebesi Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim İbn Zeyneb el-Kâtib en-Nu'mânî'nin (ö.360/971 civarı) *Kitâbü'l-Ğaybe'si* ve Ebû Cafer et-Tûsî'nin *Kitâbü'l-Ğaybe'sidir*.

İlk döneme ait Şii Kur'an tefsirleri, hadis kaynakları olarak paha biçilmez değere sahiptirler. Bazı tefsirlerde, belli ayetlerin nüzul sebeplerini veren rivayetlere (*es-bâbu'n-nüzûl*) ağırlıklı olarak yer verilmektedir. Mesela, onbirinci imam Hasan el-Askerî'ye nispet edilen ve İbn Bâbeveyhi tarafından tashihi yapılmış haliyle elimizde olan *Tefsîr* bu türdeki bir eserdir. El-Kulîni'nin hocalarından birisi olan Ebû'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Kummî'nin (ö.307/919 civarı) *Tefsîr'i*, siyer ile alakalı çok sayıda tarihi rivayeti ihtiva etmektedir. Bu tefsir, esaslı biçimde Sünnilik karşıtı bir karaktere sahiptir. Polemik içeren bu karakteri nedeniyle, dilbilimi ile ilgili meselelere tefsirde nadiren temas edilmiş, anlaşılması zor pek çok Kur'an pasajı tamamen görmezlikten gelinmiştir. El-Kummî, tefsirini ağırlıklı olarak altıncı imam Cafer es-Sâdik'a nispet edilen sözler üzerine bina eder. Söz konusu tefsirin ilk ravisi olan Ebû'l-Fadl Abbas b. Muhammed b. el-Kâsım, naklettiği rivayetleri *Tefsîru Ebi'l-Cârûd*'dan almaktadır. Bu son eser ise, Ebû'l-Cârûd Ziyâd b. el-Münzir'in beşinci imam el-Bâkır'dan yaptığı rivayetler ile oluşan bir tefsirdir. Büyük oranda Şii rivayetleri içeren diğer bir tefsir, Semerkandlı alim Ebû'n-Nadr Muhammed b. Mesud b. Muhammed el-Ayyâşî es-Sülemî (ö.320/932)'nin *Tefsîr'i*dir. Şi'a'ya katılmadan önce üretken bir Sünni müellif olan Ayyâşî'nin *Tefsîr'*inden günümüze kalan kısım, sadece ilk 18 sureyi kapsamaktadır. Eserin bitmemiş bir çalışma olması, ihtimal dahilindedir. Bu eserdeki pek çok hadisi, el-Kulîni'nin *el-Usûl mine'l-Kâfi'sinde* bulmak mümkündür. Hadisler, sonraki dönemlere ait Şii Kur'an tefsirleri içinde yine ağırlıklı bir yer tutsalar da, bu tefsirler daha çok usul, hukuk ve dilbilim ile ilgili meseleleri ele almaktadırlar. Bu türde kaleme alınmış iki meşhur eser, Ebû Cafer et-Tûsî'nin *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân'i* ile el-Fadl b. Hasan et-Tabersî (ö.548/1153)'nin temel kaynak niteliğindeki *Mecme'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* isimli tefsiridir.

Hukukî konularla alakalı Şîî rivayetlerin daha ilk dönemlerde mevcut olduğu kaynaklarda bildirilmektedir. Gerçekten de Şîî müellifler, kendilerine ait ilk hukuk çalışması olarak niteledikleri ve bugün elimizde olmayan *Kitâbü's-Sünen ve'l-Ahkâm ve'l-Kadâyâ'nın*, ashâbdan İbrahim Ebû Râfi' tarafından kaleme alındığını iddia etmektedirler. Ebû Râfi', Ali'nin hilafeti zamanında vefat etmiştir. Hukukî rivayetler, *el-Usûlü'l-erbe'u mi'e* içinde de mevcuttur. Bu hadisler, Büveyhîler döneminde geniş hacimli çalışmalar içinde bir araya getirilmiştir. Bunların içinden en meşhurları "dört kitap" olarak tanınmaktadır. Bu eserlerden birincisi, *el-Kulîni'nin, el-Usûl mine'l-Kâfi'nin* devamı olan *el-Furû' mine'l-Kâfi* isimli kitabıdır. Diğer üç kitap ise, İbn Bâbeveyhi'nin *Men lâ Yahduruhül-Fakih'i* ile Ebû Cafer et-Tûsî'nin *Tehzîbü'l-Ahkâm ve el-İstîsâr* isimli eserleridir. Bu kitaplar yapısal olarak, belli bir konuyla alakalı bütün rivayetleri tek bir başlık altında gruplayan Sünnilerce yazılmış musannef türü eserlere benzemektedirler. Sonraki dönemlerde yaşamış müellifler, bu dört kitaptaki hadisleri bir araya getirerek bu rivayetleri şerhetmişlerdir. Bu türdeki koleksiyonlar içinde günümüzde en popüler olanı, Muhammed b. Hasan b. el-Hurr el-Âmilî (ö. 1104/1693)'nin *Vesâilü's-Şî'a ilâ Ehâdîsi's-Serî'a* isimli çalışmasıdır.

Şîî hadisler umumiyetle, hafızalarından veya yazılı kaynaklardan talebelerine imlâ eden şeyhler vasıtasıyla rivayet edilmiştir. Şîî hadis alimleri, özellikle imlâyı yapan şeyh mümtaz bir şahıs olduğunda, *Emâli* (imlâlar) olarak bilinen bu tür kitapları çok güvenilir kaynaklar olarak kabul etmektedirler. *Emâli* ler genellikle birbirini takip eden oturumlarda (*mecâlis*) imlâ edilmekteydi. Bundan dolayı bazen aynı eser, hem *emâli* hem de *mecâlis* ismi ile zikredilmektedir. İçlerinde İbn Bâbeveyhi, el-Müfid, Şerîf el-Murtazâ ve Ebû Cafer et-Tûsî'nin de bulunduğu IV/X. ve V/XI. yüzyılda yaşamış meşhur Şîî alimlerinin hemen hemen hepsi, söz konusu türde eserler meydana getirmiştir. Hadisler, *emâli* kitaplarında konularına göre gruplanmamakta, tarih, usul ve hukuk ile ilgili pek çok rivayet karışık olarak birlikte sunulmaktadır.

Şîî edebiyatın özel bir dalında, değişik hukuk kaideleri ve inanç esaslarının illetleri (*ilel*), ilgili hadisler referans gösterilerek açıklanmaktadır. Çoğunlukla *edeb* konusundaki hadisleri içeren Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Halid el-Berkî (ö.274/887)'nin *Kitâbü'l-Mehâsin* isimli eserinde, illetler hakkında özel bir bölüm bulunmaktadır. İbn Bâbeveyhi'nin *İlelü's-Serâi'* isimli kitabı, Şîî inanç esasları ile alakalı çok değerli malzemeyi ihtiva etmektedir. İbn Bâbeveyhi yine, içinde anlaşılması zor rivayetler, muğlak ifadeler ve garib kelimelerin manalarının açıklandığı *Me'âni'l-Ahbâr* isimli kitabın da müellifidir.

VII/XIII. ve VIII/XIV. yüzyıllarda ve yine Safevîler döneminde yaşamış muahhar Şîî ulema tarafından meydana getirilen ve ilk döneme ait çok önemli malzemeyi

bünyesinde barındıran ansiklopedik çalışmalardan söz ederek, ilk dönem Şîî hadis edebiyatı konusundaki bu özet araştırmayı bitirmek istiyoruz. Ali ve soyunun faziletleri hakkındaki hadisleri bir araya getiren *Menâkibu l-i Ebî Tâlibb*'in müellifi Ebû Cafer Muhammed b. Ali İbn Şehrâşûb (ö.588/1192), daha çok hadis, kelam ve tarih üzerine yaptıkları çalışmaları ile tanınan Ali b. Musa İbn Tâvûs (ö.664/1266) ile Hasan b. Yusuf İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö.726/1325), söz konusu üretken yazarlar içinde zikrêdilebilir. Safevîler dönemine ait en meşhur çalışma, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî el-Meclisî (ö.1110/1700)'nin çok büyük hacimli *Bihârü'l-Envâr* isimindeki eseridir. Bu kitap, Şîî hadisi, usulü ve tarihi ile alakalı emsalsiz değerdeki bilgileri muhtevidir. Bu kitabında Meclisî, çok sayıda Şîî eseri kaynak olarak kullanmış, naklettiği her rivayetin kaynağını titizlik içinde göstermiştir. Kontrol edildiğinde, yapılan nakillerin daima doğru çıktığı görülmektedir. Abbas b. Muhammed Rıza el-Kummî (ö.1940), *Bihâr* için *Sefînetü'l-Bihâr ve Medînetü'l-Hikem ve'l-Âsâr* ismi ile kullanışlı bir indeks hazırlamıştır.